

Piotr HENDZLIK

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

Służba medyczna w etatach armii Rzeczypospolitej z lat 1789 i 1792

Wstęp

W wieku XVIII armie europejskie przeżyły modernizację. Zmiany te wymusiły zorganizowanie w ramach struktur wojskowych regularnych służb medycznych¹. Przeistoczenia nie ominęły Rzeczypospolitej, w której druga połowa XVIII wieku była czasem ożywienia życia politycznego, społecznego i kulturalnego². Podczas trwania Sejmu Wielkiego podjęto próbę reformy armii poprzez zwiększenie jej liczebności i reorganizację struktur. Za jeden z istotnych elementów sprawnego funkcjonowania wojska należy uznać sprawną, wbudowaną w jego struktury opiekę sanitarną. Przemiany, jakie zachodziły w tamtym czasie, dotknęły również wojskową służbę zdrowia.

Przedmiotem artykułu jest kształt służby medycznej, jaki nadawały jej dwa etaty powstałe w czasie obrad sejmu czteroletniego. Pierwszy to etat z 8 października 1789 ustanawiający armię stutysięczną, drugi z 22 maja roku 1792, a więc uchwalony i oblatowany tuż przed wojną. Praca składa się z trzech części. Pierwsza część omawia problemem układania etatów w czasie obrad sejmu. Następnie autor, opierając się na informacjach źródłowych, przedstawił wymiar finansowy i liczebność służby sanitarnej. Trzecia część artykułu to porównanie etatów i podsumowanie wyników badań.

Celem pracy będzie przedstawienie zakładanego w etatach żołdu przedstawicieli wojskowej służby sanitarnej, ich liczebności, a także umiejscowienia

¹ T. Srogosz, *Pomoc weteranom, rannym i chorym w latach 1806–1807*, Częstochowa 2001, s. 57.

² S. Wojtkowiak, *Lancet i karabin. Dzieje szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim*, Warszawa 1973, s. 24.

w strukturach wojska, jak również nazewnictwa stanowisk, jakie przewidywał komput dla medyków decydujących się na wstąpienie do armii. Innym celem pracy będzie wskazanie wielkości środków przeznaczanych na leczenie i funkcjonowanie lazaretów, oraz tego, skąd je pozyskiwano.

Pytaniem badawczym artykułu jest to, jak etaty z 1789 i 1792 roku planowały, pod względem liczby medyków, ich zarobków i umiejscowienia w strukturze wojska, służbę medyczną, oraz skąd czerpano i jak wielkie byłyby fundusze, które zamierzano przeznaczyć na opiekę medyczną i lazarety. Za istotne autor uznał również pytanie o różnice, jakie występują w każdym z wyżej wymienionych przypadków pomiędzy etatami, i co stoi za tymi rozbieżnościami.

Podczas pisania artykułu wykorzystano prace T. Korzona³, M. Kukieła⁴, dwie monografie K. Górskiego – poświęcone dziejom jazdy⁵ i piechoty⁶ polskiej na przestrzeni dziejów, oraz prace W. Smoleńskiego⁷ i W. Kalinki⁸. Z prac nowszych wykorzystano monografie L. Ratajczyka⁹, S. Życińskiego¹⁰, M. Trąbskiego¹¹, Z. Sułki¹², M.A. Piegzika¹³, K. Bauera¹⁴, J. Wimmer¹⁵, E. Rostworowskiego¹⁶, B. Leśnodorskiego¹⁷, J. Łojka¹⁸, A. Czaj¹⁹, artykuły W. Szczygielskiego²⁰

³ T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. III, Lwów – Warszawa – Kraków 1923; idem, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, Kraków 1897.

⁴ M. Kukiel, *Zarys dziejów wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.

⁵ K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.

⁶ Idem, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.

⁷ W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897.

⁸ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. I, Kraków 1880.

⁹ L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa 1975.

¹⁰ S. Życiński, *Reforma wojskowa na Sejmie Czteroletnim 1788–1792 i jej uwarunkowania polityczne*, Szczecin 1992.

¹¹ M. Trąbski, *Pułki przedniej straży wojska koronnego w latach 1768–1794*, Zabrze 2012.

¹² Z. Sułek, *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, pod red. J. Sikorskiego, Warszawa 1966.

¹³ M.A. Piegzik, *Problem reformy armii Rzeczypospolitej w dobie Sejmu Czteroletniego*, Zabrze 2016.

¹⁴ K. Bauer, *Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1991.

¹⁵ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.

¹⁶ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem czteroletnim*, Warszawa 1957; idem, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.

¹⁷ B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Studium historycznoprawne*, Wrocław 1951.

¹⁸ J. Łojek, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787–1792*, Lublin 1986.

¹⁹ A. Czaja, *Między tronem, buławą a dworem petersburskim: z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa 1988.

²⁰ W. Szczygielski, *Debata parlamentarna nad wyłonieniem składu Komisji Wojskowej*, „Przełom Nauk Historycznych” 2011, R. X, nr 1.

i A. Stroynowskiego²¹. Z prac z zakresu historii medycyny wykorzystano prace F. Giedroycia²², S. Wojtkowiaka²³, B. Płonki-Syroki²⁴, L. Gąsiorowskiego²⁵, S. Konopki²⁶.

Podstawę źródłową stanowią oczywiście etaty, w przypadku tego z 1789 wykorzystano dane znajdujące się w dziewiątym tomie *Volumina Legum*²⁷, co do etatu z 1792 wykorzystano drukowaną wersję znajdującą się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych²⁸. Poza tym wykorzystano Diariusze Sejmu Czteroletniego²⁹ i Archiwum Sejmu Czteroletniego³⁰.

Uchwalenie etatów z 1789 i 1792 roku

Uchwała sejmowa z 20 października 1788 roku³¹ stała się przyczynkiem do wzmożenia pracy nad projektem stutysięcznego wojska. Dotyczyło to szczególnie prac nad utworzeniem nowego etatu, zapatrzeniem i uzbrojeniem nowo tworzonego wojska. Należy zauważyć, iż dotychczas pojawiające się propozycje rozbudowy armii nie przewidywały aż tak wielkiego jej rozrostu³².

Publikowane i omawiane na sejmie od 8 października 1788 roku³³ projekty zakładały liczby etatu pomiędzy 40 a 60 tys. Wszystkie te projekty można uznać za przejaw inicjatywy ze strony obywateli Rzeczypospolitej. Urzędowe prace nad opracowaniem etatu rozpoczęła bowiem dopiero Komisja Wojskowa wy-

²¹ A. Stroynowski, *Hetmani koronni na sejmach stanisławowskich*, [w:] *Silva rerum antiqarum. Księga pamiątkowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Bartłomiejowi Szynclerowi*, pod red. R.W. Szweđa, Częstochowa 2009.

²² F. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym Wojsku Polskim*, Warszawa 1927; idem, *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.

²³ S. Wojtkowiak, op. cit.

²⁴ B. Płonka-Syroka *Recepcja doktryn medycznych przełomu XVIII i XIX wieku w polskich ośrodkach akademickich, w latach 1784–1863*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990.

²⁵ L. Gąsiorowski, *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych*, t. 3, Poznań 1854.

²⁶ S. Konopka, *Michał Bergonzoni, wykładowca Szkoły Chirurgicznej Warszawskiej, generał sztabs medyk Wojska Polskiego i zasłużony członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie (w 150 rocznicę jego zgonu)*, Warszawa 1969.

²⁷ *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889.

²⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), tzw. Metryka Litewska, sygn. VII/134.

²⁹ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesje: 7, 44, 59, 61, 116, 130, 131, 134, 155, 192.

³⁰ AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 1, 2, 5.

³¹ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 7, z 20 X 1788, s. 84 – 88; *Volumina Legum*, t. IX, s. 52; J. Wimmer, op. cit., s. 341; K. Bauer, op. cit., s. 78; M. Kukiel, op. cit., s. 168.

³² E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska...*, s. 26–107; H. Kołłątaj, *Listy anonimowe i prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, Warszawa 1954, s. 190–191, 197–200; I. Krzucki, *Sposób powiększenia sił krajowych w Polsce przez popisowe Milicye*, 1788, s. 11, 16–24.

³³ L. Ratajczyk, op. cit., s. 67.

brana i zaprzysiężona 23 grudnia 1788 roku³⁴. Już od momentu rozpoczęcia swoich prac komisja była naciskana przez sejm, aby przyspieszyć pracę nad etatem. Tymczasem napotykała ona wiele problemów. Hetman Ksawery Branicki, pragnąc pozyskać w ten sposób przychylność szlachty, forsował podczas obrad 3 i 5 lutego 1789 roku zaciąg większej, niż to było konieczne, liczby kawalerii³⁵. Podobne poglądy reprezentowali zresztą Kazimierz Nestor Sapieha i hetman litewski Michał Ogiński³⁶. Prace nad ułożeniem etatu spowalniała też walka stronnictw i odmienne poglądy co do ostatecznego jego kształtu. W dniu 3 lutego Sapieha postulował, aby nie czekać na uchwalenie etatu, ale rozpocząć pobór rekruta, wzmacniając w ten sposób obronność państwa³⁷. Tymczasem trwały usilne próby przekonania szlachty co do przydatności jazdy, a nawet jej wyższości nad piechotą, i znajdowały one posłuch wśród obradujących³⁸. Otwarcie przeciw takim koncepcjom wystąpił Stanisław Małachowski, wyrażając swoje powątpiewanie co do rzekomej przydatności i taniości jazdy³⁹.

W marcu 1789 roku pracę rozpoczęła wyznaczona przez sejm deputacja, mająca zająć się opracowanymi przez komisję etatami⁴⁰. Należy jednak dodać, że etat, któremu miano się przyjrzeć, jeszcze nie istniał. Mimo tego komisja zapewniała, że prace są już na ukończeniu i efekty będą do wglądu deputacji już w połowie kwietnia 1789 roku⁴¹.

W dniu 9 czerwca deputacja przedstawiła dwa etaty będące w zasadzie kompromisem pomiędzy propozycjami Komisji Wojskowej i hetmana Branickiego. Przedstawiający etaty Piotr Ożarowski, przewodniczący deputacji, dokładnie je omówił wykładając sposób jego opracowania, wskazał też na wojskowych z którymi deputacja konsultowała projekt⁴². W pierwszym przedstawionym etacie

³⁴ Ibidem, s. 71; S. Życiński, op. cit., s. 29; M.A., Piegzik, op. cit., s. 71; A. Czaja, op. cit., s. 319; Z. Sułek, op. cit., s. 222; B. Leśnodorski, op. cit., s. 329; komisja składała się z hetmana, 2 senatorów, 6 wojskowych, 6 osób cywilnych; *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 44, z 23 XII 1788, 553–555; E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej...*, s. 150; W. Szczygalski, op. cit., s. 71, 106–107. Decyzję o powołaniu komisji sejm podjął już 3 listopada 1788 roku.

³⁵ A. Stroynowski, op. cit., s. 115.

³⁶ L. Ratajczyk, op. cit., s. 71–74; S. Życiński, op. cit., s. 31; M. Trąbski, op. cit., s. 57; *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 59, 3 II 1789, s. 394–396; sesja 61, 5 II 1789, s. 31–33.

³⁷ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 59, z 3 II 1789, s. 395: „Etat Kommissya Wojskowa złożyła, ale uwaga prędko zbiegającego czasu boiaźn w nas wzniecać powinna, że bawiąc się nad szczegółami etatu, doczekamy się wiosny, ani woyska mieć nie będziemy, ani nie zakończemy etatu. Przypomniemy sobie, żeśmy polnym regimentom nakazując rekrutowanie, naznaczyli po 10 tysięcy, chociażmy nie mieli przed sobą etatu, nie naznaczyły więc y teraz z wielu ma się składać która chorągiew, lecz nakażmy w generalności werbunek, a tym czasem nim etat udecydowany zostanie, gotowego mieć będziemy rekruta”.

³⁸ L. Ratajczyk, op. cit., s. 74.

³⁹ Ibidem, s. 74.

⁴⁰ Ibidem, s. 74.

⁴¹ AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 1, k. 389–390.

⁴² *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 116, z 9 VI 1789, s. 428v–430; L. Ratajczyk, op. cit., s. 75; M. Trąbski, op. cit., s. 59.

liczbę wojska określono na 100 051 głów, w drugim zaś na 69 125 głów⁴³. Uposażenie wojska zostało częściowo poprawione. W szczególności dotyczyło to kawalerii, gdzie podwyższono żołd towarzyszom służącym w kawalerii narodowej i w pułkach straży przedniej⁴⁴. W tym projekcie etatu pojawiły się również przepisy normujące funkcjonowanie lazaretów, z objaśnieniami hetmana Braniciego⁴⁵. Szczegółowe wyjaśnienia przewodniczącego deputacji niewiele jednak dały, spory i dyskusje trwały nadal. Zastanawiano się między innymi nad wysokością żołdów w sztabach generalnych i nad żołdem hetmanów. Co do pierwszych pojawiały się głosy, że należy je obniżyć, w przypadku drugich – że należy je znieść⁴⁶. Co do odebrania żołdu hetmanom głos sprzeciwu wyraził Michał Ogiński hetman litewski⁴⁷. Pojawiały się też głosy nawołujące do wstrzymania się od nanoszenia poprawek na gotowy już etat stutysięczny i dokończenia prac. Opinię taką wyrażał Suchodolski, poseł chełmski⁴⁸.

Mimo takich głosów obrady nad przyjęciem etatu zakończyły się dopiero 8 października, gdy go zatwierdzono i oblatowano⁴⁹. Przyjęty komput ustalał liczbę żołnierzy, oficerów, szeregowców. Przedstawiał strukturę nowo powstającej armii, jej jednostki, mający panować w nich porządek. W etacie podano

⁴³ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 116, z 9 VI 1789, s. 428–428v: „Dwa tedy, Nayiaśnieyszy Panie, i z dwóch etatów ułożone plany: Pierwszy iest do stutysięcznego, drugi do wyrazu prawa tegoż *Successivé* dokompletowanie liczby stutysięczney prawidło wskazującego, w sześciudziesiąt kilku tysięcy kompletu wojska ściągający się. W pierwszym zachowana proporcya do Kraiu Naszego za stosowną uznana, w trzeciej części kawaleryi względem piechoty, w drugim dla zaszłego iuż w tey mierze co do Korony prawa 150 głów w chorągwi każdej Kawaleryi Narodowej, czyli szwadronie determinującego, porównana bydz nie mogła. Co do Litwy, w obydwóch etatach dogodną ma proporcją. Jest albowiem w etacie stutysięcznym przy Sztapie Generalnym 62 głów, jazdy w Koronie 22,056 głów iuż ze Sztabem Generalnym, a piechoty 44,193 głów. Co *in Summa* głów 66,311 wyniesie; a w Litwie przy Sztapie Generalnym 25 głów, jazdy 11,027 głów, piechoty zaś 22,688. Razem Wojska Litewskiego 33,740. W obojgu zaś Narodach 100,051 głów obeymuie. W etacie sześćdziesiąt kilku tysięcznym w Koronie przy Sztapie Generalnym głów jazdy toż samo, co i w stutysięcznym, 20,696 głów, a piechoty 27,226. Co *in Summa* głów 47,980 wyniesie; a w Litwie przy Sztapie Generalnym 25 głów, jazdy 7,028, piechoty zaś 14,092. Razem Wojska Litewskiego 21,145. W obojgu zaś Narodach 69,125”.

⁴⁴ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 116, z 9 VI 1789, s. 428v.

⁴⁵ AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 2, k. 428v; „Zdało się Deputacyi i do woli Waszey Krolewskiej Mości i Prześwietnych Skonfederowanych Stanow przyłożyć z Obiaśnienia JW Hetmana w Sztapie Generalnym, Artykuł Lazaretu, tego bowiem względ i ludzkość koniecznie domagała się. Nie chcę szczegółami Waszey Krolewskiej Mości i Prześw. Stanow zatrudniać, bo te częścią z Dyaryuszu naszego, częścią w samym etacie pod decyzją Nayiaśnieyszych Stanow podpadać będą”.

⁴⁶ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 130, z 28 VII 1789, s. 741–754; W. Kalinka, op. cit., s. 478–479.

⁴⁷ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 131, z 30 VII 1789, s. 775v–776.

⁴⁸ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 134, z 4 VIII 1789, s. 520v–521, 526–527.

⁴⁹ *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 112; K. Bauer, op. cit., s. 93; J. Wimmer, op. cit., s. 341; L. Ratajczyk, op. cit., s. 77; M. Trąbski, op. cit., s. 59.

zakładane roczne żołdy dla poszczególnych osób w armii. Obliczono również wydatki na sprzęty dla wojska na lat 9 i 18. Ustalono też niektóre kompetencje sztabów generalnych i Komisji Wojskowej. Właściwie zaraz po uchwaleniu etatu pojawiły się głosy, że w stosunku do zakładanego stanu liczbowego wojska faktyczna liczba żołnierzy jest za mała o ponad połowę. Oczywiście trudno jest zarzucić bierność władzom, jeśli chodzi o pobór rekruta.

W sierpniu 1789 roku liczba głów w wojsku koronnym wyniosła ponad 34 tys., głów w litewskim zaś ponad 10 tys.⁵⁰ Dawało to więc liczbę znacząco przewyższającą wcześniejsze 18 tys. L. Ratajczyk uznał, iż nie zrobiono wszystkiego, co można było, aby „wystawić wojsko odpowiadające przynajmniej potencjałowi ludnościowemu”⁵¹. Za taki stan rzeczy podczas listopadowych sesji sejmu historyk obwinił Komisję Wojskową, sugerując, że jej poczynania winny podlegać sądowi sejmowemu bądź deputacji powołanej do kontroli nad tworzonymi jednostkami armii. Jak zauważa T. Korzon, zarzuty sejmu wobec komisji zostały odparte argumentem o braku funduszków, co uniemożliwiało przeprowadzenie werbunku na zadowalającym poziomie⁵². Znajdując się w sytuacji braków finansowych, sejm zadecydował, że zadaniem komisji będzie zajęcie się opatrzeniem i organizacją już istniejących oddziałów⁵³, następnie miano dokończyć werbunek⁵⁴. Kompletowanie wojska napotykało jednak tak wielkie trudności, że sejm postanowił, iż zmniejszy etat, wprowadzając etat tymczasowy. Już 7 grudnia w ustawie dotyczącej poboru rekruta oraz w dyskusji sejmowej pojawiły się głosy, aby zmniejszyć zakładany stan liczbowy wojska do około 65 tys.⁵⁵ Decyzję o reorganizacji armii podjęto 22 stycznia 1790 roku⁵⁶. Przykładowo, w regimencie piechoty zamiast zakładanej liczby 2153 głów planowano wziąć na żołd 1440 osób⁵⁷. Etat tymczasowy nie został jednak nigdy w pełni doprecyzowany, ulegał bowiem ciągłym przemianom, dlatego jego dokładne odтворzenie nie będzie nigdy możliwe⁵⁸. Najpełniejszy obraz etatu tymczasowego przedstawił T. Korzon, opierając się na dokumentach Komisji Wojskowej⁵⁹. Je-

⁵⁰ W. Kalinka, op. cit., s. 494.

⁵¹ L. Ratajczyk, op. cit., s. 79.

⁵² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, s. 57–59.

⁵³ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 155, z 14 IX 1789, s. 189v: „Zlecenie Kommissyi Wojskowej Obojga Narodów w treści: aby zaciągi i werbunki dotąd uczynione w komplecie utrzymane były, a potym w proporcją zwiększenia dochodów publicznych (wyiąwszy brygady, które w stopniu swoim podług prawa już stanęły) korpusy artylleryi, pułki i regimenta polowe powiększane zostały. Nad to, aby uzbrojeniem i umundorowaniem korpusow, niemniej opatrzeniem we wszelkie ammunicye i potrzeby wojenne Kommissya Wojskowa zatrudniła się”.

⁵⁴ *Diariusz Sejmu Czteroletniego*, sesja 192, z 19 XI 1789, s. 269v–282v.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 5, k. 17–18; *Volumina Legum*, t. IX, s. 143.

⁵⁶ K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 154.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 154.

⁵⁸ L. Ratajczyk, op. cit., s. 80.

⁵⁹ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, s. 65–68.

go zdaniem, w 1790 roku wojsko koronne i litewskie liczyło około 56 tys. głów, w czerwcu 1791 roku nie osiągnęło zakładanego przez okrojony etat stanu 65 tys., gdyż był on mniejszy o około 5 tys.⁶⁰ Większe zmiany, w stosunku do planów z roku 1789, zaszły w nowym etacie z 22 maja 1792 roku. Podstawowa różnica tkwiła w ustanowieniu jednego Sztabu Generalnego Obojga Narodów, czego bezpośrednią przyczyną było połączenie armii koronnej i litewskiej. Ujednolicono również stany liczebne wśród wszystkich rodzajów broni, a także wpisano w etat pułki tatarskie i kozackie. Wprowadzono również system urlopowania, zgodnie z którym w czasie pokoju urlopowano $\frac{1}{3}$ żołnierzy przez okres 10 miesięcy. Miało to zmniejszyć znacząco koszty utrzymania armii. Liczebność wojska w stanie pokojowym, jak zauważył L. Ratajczyk, była równa liczebności zakładanej przez etat tymczasowy. Zlikwidowane zostały brygady kawalerii narodowej, zastąpiono je pułkami, zakładano rozbudowę piechoty i artylerii. Oczywiście zakładanego etatu nie udało się zrealizować. Zarówno pod względem organizacyjnym nigdy nie połączono w rzeczywistości armii koronnej i litewskiej, jak i pod względem uzupełnienia stanu osobowego. Faktyczna liczebność armii oscylowała więc na poziomie etatu tymczasowego⁶¹.

Przyjrzyjmy się teraz, jak w obydwu etatach, których kształt omówiono powyżej, przedstawiał się stan liczebny oraz sytuacja finansowa służby sanitarnej – płace i liczba medyków, jaką zakładał etat w poszczególnych jednostkach, oraz kwoty, jakie chciano przeznaczyć na ochronę sanitarną wojska, z uwzględnieniem opieki weterynaryjnej.

Etaty wojska koronnego z lat 1789 i 1792

W etacie wojska z 1789 roku znajdujemy następujące informacje odnoszące się do przedstawicieli służby medycznej w ówczesnym wojsku koronnym.

Pierwszą rzeczą, którą zauważamy, jest brak sztabsmedyka generalnego, nie jest również wymieniony sztabschirurg generalny⁶², choć stanowisko to zajmował Jakub Stohl od 30 III 1784 roku⁶³. W etacie pojawia się jednak zalecenie króla skierowane do Komisji Wojskowej:

⁶⁰ Ibidem, s. 62, 65–67; K. Bauer, op. cit., s. 176.

⁶¹ L. Ratajczyk, op. cit., s. 85–89; Z. Sułek, op. cit., s. 230; K. Górski, *Historia piechoty...*, s. 173–174; idem, *Historia jazdy...*, s. 219–221; K. Bauer, op. cit., s. 176; M. Kukiel, op. cit., s. 169; J. Łojek, op. cit., s. 299; W. Smoleński, op. cit., s. 407; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości...*, s. 182; T. Korzon podaje, iż pod koniec maja 1792 roku liczebność armii wyniosła ponad 68 tys., nie podaje jednak źródła tych wyliczeń.

⁶² F. Giedroyc, *Służba zdrowia...*, s. 17; idem, *Źródła biograficzno-bibliograficzne...*, s. 60; B. Płonka-Syroka, op. cit., s. 89; S. Konopka, op. cit., s. 6; Michał Bergonzoni został, decyzją Komisji Wojskowej, wyznaczony na sztab medyka generalnego w dniu 23 X 1790 roku.

⁶³ F. Giedroyc, *Służba zdrowia...*, s. 16.

My król, za zgodą skonfederowanych stanów, zalecamy komisji wojskowej, aby tak w swoim kraju wyszukiwała, iako też zza granicy doktora sztab-chirurga, tudzież chirurgów ściagnęła; którzy w czasie wojny przy generalnym lazarecie znajdować się mają, a w czasie pokoju ciż obieżdzać lazarety, rewidować apteki i examinować sztabs i unter-chirurgów po korpusach⁶⁴.

Przyjrzyjmy się teraz liczbie i płacom medyków w poszczególnych jednostkach przewidywanych przez etat.

Brygada kawalerii narodowej miała liczyć 1819 głów. W ramach organizacji sztabu średniego i niższego służył w niej jeden sztabfelczer⁶⁵ z żołdem 2400 zł. W chorągwiach służyło dwunastu felczerów, każdy z żołdem 770 zł⁶⁶. Do przedstawicieli służby medycznej zaliczyć należy również konowała, z płacą na poziomie 602 złotych i 7,5 grosza. Środki przeznaczone na medycynę w jednej brygadzie wynosiły 2802 złote. Na lazaret przeznaczano zaś 1868 złotych⁶⁷. Środki przeznaczone na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 934 głów (od unteroficerów, felczerów, szeregowych, kowali, trębaczów). Na medycynę po 3, na lazaret po 2 złote. Na dwa namioty lazaretowe wydawano 1000 złotych.

W jednym pułku straży przedniej, mającym liczyć 1369 głów, przy sztabie średnim wyznaczono etat dla jednego sztabfelczera z żołdem 2400 zł. We wszystkich chorągwiach razem służyć miało dziesięciu felczerów, każdy z żołdem 770 zł. A także jeden konował z roczną płacą 602 złote. Wydatki na medycynę w jednym pułku straży przedniej wyniosłyby 3684 złote. Na utrzymanie lazaretu i na sprzęty niezbędne do jego funkcjonowania zamierzano przeznaczyć 2056 złotych. Środki przeznaczone na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 1228 głów. W wyposażeniu przewidziano wydatek rzędu 1000 złotych na dwa namioty⁶⁸.

Inaczej wyglądała organizacja służby sanitarnej w ramach korpusu artylerii, w założeniach liczącego 3223 ludzi. Tu w ramach sztabu wyższego i niższego uwzględniono etaty dwóch oberfelczerów, mających zarabiać po 2400 złotych, oraz aż 21 felczerów, każdy z żołdem na poziomie 648 złotych. Wśród wydatków na medycynę znalazł się wóz apteczny, którego nie było w brygadach kawalerii narodowej i pułkach straży przedniej. Jego koszt wyliczano na 1000 złotych. Ogólna kwota na medycynę to 9363 złotych. Na sprzęty lazaretowe jednej kompanii miano przeznaczyć 300 złotych, a więc 6000 na cały korpus. Środki przeznaczone na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 3121 głów. Również i tu na dwa namioty lazaretowe przeznaczyć miano 1000 złotych⁶⁹.

W korpusie inżynierskim znaleźć miał się jeden felczer, zajmujący się 93 osobami, z żołdem rocznym 648 złotych. Kwota, jaką chciano przeznaczyć na

⁶⁴ *Volumina Legum*, t. IX, s. 113.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 114.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 115.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 116.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 117–118.

sprzęty lazaretowe, wyniosła 200 złotych, Na medycynę zaś 222 złoty⁷⁰. Środki przeznaczane na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 74 głów.

Jeden regiment piechoty polowej, liczący 2153 głowy, miał w swoim etacie jednego regimentsfelczera z żołdem rocznym w wysokości 2400 złotych i dwunastu felczerów zarabiających rocznie 648 złotych. Zarówno regimentsfelczer, jak i 12 felczerów, pełniących służbę przy kompaniach, w etacie figurowało w sztabie wyższym i niższym. Na medycynę w skali roku chciano wydać kwotę 6285 złotych. Na sprzęty lazaretowe przeznaczano 4190 złotych. Środki na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 2095 głów. Wśród polowych rekwizytów znalazły się 3 namioty lazaretowe, za które miano zapłacić 1500 złotych⁷¹.

W etacie korpusu strzelców, liczącym 2392 żołnierzy, planowano zatrudnić czterech batalionsfelczerów. Roczny żołd każdego z nich miał wynosić 1200 złotych. W korpusie służbę miało pełnić również 16 felczerów, z rocznym żołdem wynoszącym 648 złotych. Na medycynę w korpusie strzelców przeznaczano rocznie 6948 złotych. Na utrzymanie lazaretu dla tyluż osób poświęcano rocznie kwotę rzędu 4932 złotych. Środki przeznaczane na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 2316 głów⁷².

W etacie i wykazie płac jednej chorągwi węgierskiej znajdujemy informacje o zatrudnieniu jednego felczera z żołdem 648 złotych rocznie. Na medycynę dla 70 ludzi przeznaczano 210 złotych, na utrzymanie lazaretu 140 złotych⁷³.

W etacie z 22 maja 1792 roku znajdujemy informacje o rocznych płacach generała sztabśmedyka i generała sztabśchirurga, wynoszących 8 tys. złotych rocznie dla każdego z nich. Obaj oficerowie znajdują się na liście płac Sztabu Generalnego Wojsk Obojga Narodów⁷⁴.

W jednym pułku kawalerii narodowej, liczącym 849 głów, odnajdujemy w etacie jednego sztabśchirurga z żołdem 2400 złotych, jednego chirurga dywizjonalnego, z żołdem 1200 złotych, obaj w sztabie średnim i niższym, oraz ośmiu chirurgów chorągwianych, po jednym na chorągiew, z 648 złotych żołdu każdy. Do opieki nad końmi zatrudniono jednego konowala z płacą roczną równą płacy chirurga. Suma na medycynę w jednym pułku miała wynieść 2421 złotych w skali roku. Na utrzymanie lazaretu i sprzętów lazaretowych planowano przeznaczyć kwotę 1614 złotych. Środki przeznaczane na medycynę i sprzęty lazaretowe ściągano z 807 głów⁷⁵.

Jeden pułk gwardii konnej Jego Królewskiej Mości, złożony z 4 szwadronów i 2 dywizji, liczący 706 głów, miał w swoim etacie taką samą liczbę personelu medycznego, co wymieniony wcześniej pułk kawalerii narodowej. W szta-

⁷⁰ Ibidem, s. 119–120.

⁷¹ Ibidem, s. 120–121.

⁷² Ibidem, s. 122.

⁷³ Ibidem, s. 123.

⁷⁴ AGAD, tzw. Metryka Litewska, sygn. VII/134, k. 342.

⁷⁵ Ibidem, k. 343–344v.

bie niższym i średnim możemy więc odnaleźć sztabschirurga (2400 zł), chirurga dywizjonalnego (1200 zł) oraz ośmiu chirurgów w chorągwiach (648 zł każdy). Konował miał wyższy od chirurgów żołd, bo aż 720 złotych. Na medycynę i lazaret planowano przeznaczyć kwoty 2013 i 1342 złote. Kwoty te ściągano z pensji 671 osób. Jeśli zaś chodzi o dwa namioty lazaretowe, to założenia etatu przewidywały na ten cel kwotę 400 złotych za jeden namiot⁷⁶.

Identyczna sytuacja w kwestii etatu służby sanitarnej panowała w pułku kawalerii lekkiej. Jego teoretyczny stan liczebny miał wynosić 841 oficerów, podoficerów i szeregowych kawalerzystów, rzemieślników itd. W sztabie średnim przewidziano miejsce dla sztabschirurga (2400 zł), chirurga dywizjonalnego (1200 zł) oraz jednego konowala (648 zł). W ośmiu chorągwiach opiekę medyczną sprawować miało ośmiu chirurgów zarabiających rocznie 648 złotych. Środki na medycynę i sprzęty lazaretowe wynosiły odpowiednio 2421 zł i 1614 zł, a ściągano je z 807 głów⁷⁷. Na dwa namioty chciano przeznaczyć 800 zł.

W kompucie jednego pułku tatarskiego, którego liczebność wynosiła 500 ludzi, sytuacja przedstawiała się nieco inaczej. W ramach etatu sztabów wyższego i niższego przewidziano stanowisko dla chirurga pułkowego z żołdem rocznym w wysokości 1200 złotych. Nie było więc w pułku tatarskim sztabschirurga i chirurga dywizjonalnego, zapewne ze względu na niższą rangę lub liczebność jednostki. Etat przewidywał za to aż cztery stanowiska felczerów do obsadzenia, każde z wynagrodzeniem 648 złotych. Zastanawia również zastosowanie innego nazewnictwa w stosunku do niższego personelu medycznego w przedstawionym etacie. Podczas gdy przy pułkach kawalerii narodowej oraz lekkiej mieli przebywać chirurdzy, to przy Tatarach znajdujemy felczerów, a więc osoby, przynajmniej teoretycznie, gorzej wykształcone, z niższymi kwalifikacjami. Odmiennym rozwiązaniem było użycie koni jucznych zamiast wozów do transportu dydakamentów. Koszt utrzymania trzech zwierząt jucznych wynosił 309 złotych⁷⁸.

W pułku kozackim, planowo liczącym 1000 osób, znaleźć się miało 10 przedstawicieli służby medycznej. W sztabie średnim i niższym znajdować się mieli chirurg pułkowy, z żołdem rocznym 2400 zł, i chirurg batalionowy zarabiający 1200 zł przez okres jednego roku. W ośmiu sotniach kozackiego pułku służyło po jednym felczerze na sotnię, każdy z żołdem 648 zł rocznie. Kwota na medycynę wynosiła 2904 złote, ściągano ją z 908 głów. Środków na lazaret nie przewidziano. Nie zapisano również kwot na wydatki na namioty lazaretowe⁷⁹.

W etacie korpusu artylerii złożonego, wśród członków sztabu średniego i niższego znaleźć można jednego sztabschirurga i dwóch chirurgów batalionowych, z żołdami odpowiednio 2400 i 1200 złotych. W korpusie służyło też dwunastu felczerów kompanijnych, po jednym na kompanię, każdy z żołdem 648

⁷⁶ Ibidem, k. 345–346.

⁷⁷ Ibidem, k. 349–350.

⁷⁸ Ibidem, k. 351.

⁷⁹ Ibidem, k. 352–352v.

złoty. Medycy opiekowali się 1668 osobami w korpusie artyleryjskim. Na medycynę dla 1614 ludzi miano przeznaczyć kwotę 4842 złotych, na utrzymanie lazaretu i wyposażenie go w niezbędny sprzęt chciano wydać 3228 złotych. Co ciekawe, osobno podliczono wydatki na lazaret i lekarstwa dla ośmiu żołnierzy służących w kawalerii konnej, wynosić one miały 5 złotych od każdego. Na trzy namioty lazaretowe przeznaczano po 400 złotych⁸⁰.

W etacie ludwisarni przewidziano 88 osób, arsenału warszawskiego – 15 osób, i kamienieckiego – 8. Pieczę nad zdrowiem wszystkich pełniących służbę sprawował jedynie jeden chirurg, z żołdem w wysokości 648 złotych. Na medycynę dla ludwisarni i arsenałów warszawskiego, kamienieckiego i wileńskiego przeznaczono 276 złotych, na sprzęty lazaretowe 184 złote⁸¹.

Korpus inżynierów, o liczebności 308 głów, miał w swoim etacie jednego dywizyjonalnego chirurga, z żołdem 1200 złotych. Jeden chirurg znajdował się również przy minerach, jego roczna wypłata równała się 648 złotym. Również wśród saperów i pionierów znajdował się jeden chirurg zarabiający 648 zł. Wydatki na medycynę wyniosły 744 złote, czyli po 3 złote na każdą z 248 osób. Kwota przeznaczona na utrzymanie i wyposażenie lazaretu wyniosłaby 456 złotych. Przewidywano też wyposażenie korpusu inżynierskiego w jeden namiot przeznaczony pod lazaret, jego koszt miał wynieść 400 złotych⁸².

W składzie trzech kompanii pionierów, liczących 450 głów, które, jak określono w etacie, miały być utworzone w razie potrzeby lub wojny i działać wraz z kompanią pionierów, przewidziano obecność – w ramach sztabu średniego – chirurga batalionowego, z żołdem w wysokości 1200 złotych. O zdrowie pionierów w każdej z trzech kompanii miał dbać, zgodnie z założeniami etatu, jeden chirurg, z żołdem 648 złotych. Na medycynę i sprzęty lazaretowe miano przeznaczać odpowiednio 1329 i 886 złotych. Kwoty te ściągano z pensji 443 osób. Uwzględniono również koszty namiotu pod lazaret, były one takie same, jak w wcześniejszych przypadkach⁸³.

Identycznie, jeśli chodzi o obsadzenie etatu medykami, kształtowała się sytuacja w trzech kompaniach pontonierów, których stan liczebny przewidziano na 318 głów. Tu również mamy do czynienia ze stanowiskiem chirurga batalionowego, którego żołd miał wynosić 1200 złotych. W każdej z trzech kompanii miał służyć jeden chirurg sprawujący bezpośrednią opiekę medyczną nad pontonierami. Wydatki na medycynę oszacowano na 915 złotych, utrzymanie lazaretu kosztować miało 610 złotych. Kwoty pobierano rocznie z 303 głów w kompaniach. W kosztach nie przewidziano namiotu pod lazaret⁸⁴.

⁸⁰ Ibidem, k. 353–354.

⁸¹ Ibidem, k. 355–356.

⁸² Ibidem, k. 357–359.

⁸³ Ibidem, k. 360–360v.

⁸⁴ Ibidem, k. 361–361v.

W pułku gwardii pieszej Jego Królewskiej Mości, mającym liczyć 2169 głów, w sztabie średnim i niższym służbę pełnić mieli jeden sztabschirurg (2400 złotych żołdu rocznie) i dwóch chirurgów batalionowych, zarabiających 1200 zł rocznie. Poza tym w każdej z dwunastu kompanii służbę miał pełnić jeden chirurg kompanijny – 648 zł pensji rocznej. Na medycynę dla 2107 ludzi przeznaczyc miano 6321 złotych. Na utrzymanie lazaretów i wyposażenie go w sprzęty zamierzano wydać 4214 złotych. Poza tym gwardię planowano wyposażyć w 3 namioty, których koszt wynieść miał 1200 złotych⁸⁵.

W jednym pułku piechoty złożonym z 2169 głów opiekę medyczną sprawowali chirurg sztabowy (2400 zł) i dwóch chirurgów batalionowych (1200 zł na głowę). W każdej z dwunastu kompanii znajdował się jeden chirurg kompanijny (648 zł). Na medycynę przeznaczono taką samą kwotę, jak w gwardii, podobnie na lazaret i namioty⁸⁶.

W jednym batalionie strzelców złożonym z czterech kompani, liczących łącznie 534 głowy, funkcje naczelne, jeśli chodzi o opiekę medyczną, pełnił chirurg batalionowy – z żołdem w wysokości 1200 złotych, przypisany do sztabu średniego, jego pomocnikami byli zaś chirurdzy kompanijni w liczbie czterech, z żołdami po 648 zł każdy. Na medycynę dla 517 osób przeznaczać miano 1551 zł, na sprzęty lazaretowe planowano wydać kwotę 1034 zł⁸⁷.

W batalionie piechoty lekkiej, w którym służyć miały 644 osoby, znajdował się jeden chirurg batalionowy, z żołdem 1200 zł. Miał on do pomocy czterech chirurgów kompanijnych, otrzymujących po 648 zł na rok. Medycy byliby zobowiązani sprawować nieodpłatną opiekę nad 624 osobami z batalionu, z których pensji pobierano kwotę na medycynę. Łączna kwota przeznaczana na medycynę w batalionie wynosiła 1872 złote, na sprzęty lazaretowe miano zaś przeznaczyć 1248 złotych⁸⁸.

Procentowe ujęcie wydatków na służbę medyczną

8 X 1789

W jednostkach jazdy pod względem procentowym zarobki roczne medyków zatrudnionych w sztabie średnim i niższym oraz chorągwiach przedstawiały się następująco. Brygada kawalerii narodowej i pułk straży przedniej miały w nim wpisanych sztabsfelczera i konowała, których żołd równał się 17% ogółu pensji w sztabie średnim i niższym. Chorągiew węgierska na żołd dla felczera przeznaczyc miała 3% wypłat w danej jednostce. Żołd dwunastu felczarów kawalerii na-

⁸⁵ Ibidem, k. 362–363.

⁸⁶ Ibidem, k. 364–365.

⁸⁷ Ibidem, k. 366–366v.

⁸⁸ Ibidem, k. 367–367v.

rodowej i ich dziesięciu odpowiedników pułku straży wynosił odpowiednio 0,7% i 1% ogółu pensji chorągwi. Wydatki na medycynę stanowiły w obu jednostkach odpowiednio 17% i 21% wszystkich kontyngens. Koszta namiotów lazaretowych to 3% – w brygadzie i 3,77% – w pułku – wydatków na polowe rekwizyta na lat 18.

W korpusie artylerii w sztabie wyższym i niższym miejsce znaleźli medycy wszystkich specjalności, ich żołd łącznie stanowił 17% z ogólnej liczby pensji w sztabie. Na sprawy związane z zabezpieczeniem medycznym w kontyngensach przeznaczono 5% ogólnej kwoty. Koszt namiotów lazaretowych – zamierzano przeznaczyć zaledwie niecałe 0,5% sumy na polowe rekwizyta. Korpus inżynierski miał etatowo przypisanego jednego felczera, jego żołd to zaledwie 1% wydatków na wszystkie pensje. Środki, które chciano przeznaczyć na medycynę i na lazaret, miały siedmioprocentowy udział w ogólnych wydatkach na kontyngenty w korpusie.

W przypadku jednostek piechoty w regimencie regimentsfelczera i dwunastu felczarów w etacie figurują w sztabie wyższym i niższym, podobnie jak w korpusie artylerii. Łącznie na ich pensje w skali roku chciano przeznaczyć 19% wszystkich pensji sztabu. W przypadku korpusu strzelców, medyków również umieszczono w sztabie wyższym i niższym. Ich żołd łącznie był równy 32% wypłat w sztabie. Kwota na medycynę i lazaret stanowiła 27% kontyngens w regimencie i 32% w korpusie. Wśród środków na polowe rekwizyta na 18 lat 15% wyniosły wydatki na namioty w regimencie. W wydatkach na korpus strzelców etat nie przewidywał wyposażenia w namioty lazaretowe.

22 V 1792

W pułku kawalerii narodowej i pułku gwardii konnej Jego Królewskiej Mości żołd sztabchirurga i chirurga dywizjonalnego stanowił w pierwszym przypadku 23% ogółu pensji w sztabie średnim i niższym, w drugim – 20% sumy wszystkich płac. Żołd ośmiu chirurgów równał się zaledwie 2% wydatków w chorągwiach kawalerii narodowej i 2,28% w gwardii konnej. W przypadku pułku kawalerii lekkiej sytuacja była identyczna, jak w pułku kawalerii narodowej. Wydatki na lazaret i medycynę równałyby się sześciu procentom wszystkich kontyngens. Na dwa namioty lazaretowe – około 4% ogólnych wydatków na polowe rekwizyta na 9 lat. Tak samo, jeśli chodzi o powyższe wydatki, wyglądała sytuacja w gwardii konnej. Etat pułku kawalerii lekkiej przewidywał, iż na lazaret i medycynę wydano by 7% wszystkich kontyngens, na namioty zaś 4% sumy przewidywanej na rekwizyta na okres 9 lat. Pułk tatarski wydawałby na chirurga pułkowego zapisanego w sztabie wyższym i niższym 6% wszystkich żołdów w sztabie, wydatki na czterech felczarów chorągwianych równałyby się 1% wypłat w chorągwiach. W pułku kozackim ogólna kwota wypłat na medyków w sztabie średnim i niższym wynosiła około 11% wszystkich wypłat. W każdej z ośmiu sotni znalazł się jeden felczer. Ich żołd równałby się 1% ogółu płac.

W etatach korpusu artylerii, ludwisarni i arsenałów procentowy udział pensji medyków wyniósł w pierwszym przypadku 26% w sztabie i 1,5% we wszystkich dwunastu kompaniach. W ludwisarni i arsenałach warszawskim i kamienieckim w etacie widzimy zaś jednego felczera, jego żołd to 0,14% ogółu kosztów. Korpus artylerii na medycynę i utrzymanie lazaretu oraz wyposażenie go w niezbędny sprzęt miał wydawać 18% kontyngens. Na namioty wydawano by 2% kwoty na rekwizyta połowe na okres 9 lat. Inaczej wyglądała sytuacja w korpusie inżynierów, gdzie przypisano jednego chirurga dywizyjnego, a jego żołd wyniósł zaledwie 0,6% płac w całym korpusie. Przy minerach oraz saperach i pionierach zapisano po jednym chirurgu, a ich żołdy równały się odpowiednio 1,8% i 2% płac w tych oddziałach. Na sprawy okołomedyczne zamierzano przeznaczyć 23% kontyngens, 3,5% wszystkich kosztów na sprzęt połowy na 9 lat chciano przeznaczyć na namiot lazaretowy.

Trzy kompanie pionierów, mobilizowane na czas wojny, i trzy kompanie pontonierów przeznaczałyby odpowiednio 9% i 6% ogólnej puli żołdów w sztabie średnim i niższym, na opłacenie przez rok chirurga batalionowego. Kompanie zaś przewidywały łącznie na ten cel odpowiednio 1,5% i 2%. Aż 30% kontyngens chciano łożyć na medycynę i lazaret w batalionie pionierów, w przypadku pontonierów – 26%, 1,8% budżetu na połowe rekwizyta na lat 9 miano przeznaczyć na namiot pod lazaret pionierów, pontonierzy nie mieli w etacie wpisanego takiego namiotu.

W oddziałach piechoty sytuacja wyglądała następująco. Pułk gwardii pieszej JKM i pułk piechoty na żołd dla medyków w sztabie średnim i niższym wydawałby odpowiednio 38% (wszyscy medycy przypisani byli do sztabu) oraz 20%. W dwunastu kompaniach pułk piechoty wydawał 1,6% ogółu żołdów na opłacenie medyków. Medycyna i zaopatrzenie lazaretów w obu przypadkach równało się 26% ogółu kontyngens. Tak samo w przypadku namiotów – pułki przeznaczały na nie 1% sumy na rekwizyta na 9 lat. Jeżeli chodzi o bataliony strzelców i piechoty lekkiej, to na medyków wydawano 6,8% żołdów w sztabie wyższym strzelców, u piechoty lekkiej – 8%. Medycyna i lazaret kosztować miały kolejno 27% i 26% kontyngens.

Porównanie etatów

Ogólnie na wypłaty dla medyków zamierzano przeznaczyć 66 858 złotych w 1789 roku i 98 152 złotych w 1792 roku. Najwięcej na felczarów zapisanych w sztabie wydawałyby: pułk gwardii pieszej, zamieszczony w późniejszym etacie, (38% wydatków w sztabie) i korpus strzelców z pierwszego komputu (32%); tak duże wartości wynikały z zamieszczenia wszystkich medyków przy sztabach średnim i niższym tych oddziałów. Analogiczna sytuacja zaistniała w przypadku korpusów artylerii⁸⁹. W kompaniach i chorągwiach kwoty przeznac-

⁸⁹ W korpusie artylerii w etacie z roku 1789 było to 17% płac w sztabie, w roku 1792 – 26%.

czane na felczerów i chirurgów wahały się od 0,70% w brygadzie kawalerii narodowej do 2% w niemal wszystkich jednostkach drugiego etatu, za wyjątkiem pułku tatarskiego, korpusu inżynierów i batalionu strzelców.

Na medycynę i lazaret przeznaczać miano odpowiednio 49 140 złotych i 53 320 złotych. Jeżeli chodzi o żołdy dla medyków, znacznie więcej chciano wydać na ich uposażenie w etacie z 1792 roku. Różnica w przypadku środków na medycynę i sprzęty do lazaretów jest znacznie mniejsza.

Najbardziej zauważalnymi zmianami było wpisanie do etatu medyków generalnych sztabmedyka oraz sztabchirurga i przyjęcie innego nazewnictwa kadry sanitarnej – z felczerów na chirurgów. W drugim etacie felczerzy występują jedynie w pułkach kozackim i tatarskim. Właściwie trudno stwierdzić, czym spowodowana została ta druga zmiana. Możliwe, że pewien wpływ na tę zmianę miały kroki podjęte przez Michała Bergonzoniego, mające na celu dokształcenie felczerów i stworzenie dobrej jakościowo kadry medycznej w armii⁹⁰.

Kolejną różnicą pomiędzy etatami było przeniesienie w nich sum na namioty lazaretowe – z rekwizytów polowych na 18 lat do rekwizytów na lat 9.

Pomiędzy etatami z lat 1789 i 1792 zauważamy wzrost liczby medyków. W pierwszym przypadku było ich 82, w drugim 94.

Procentowy udział chirurgów w jednostkach jazdy na przestrzeni lat oscylował w okolicach od około jednego do niemal dwóch procent. Najwyższy procentowy udział medyków w jednostkach jazdy zakładano w etacie z 1792 roku, dokładniej – 1,17% w pułku kawalerii narodowej i 1,40% w pułku kawalerii lekkiej. Mniejszą liczebnie kadre felczerów przewidywał w jednostkach jazdy etat z 1789 roku. Procentowo najwięcej medyków było w tym przypadku w pułku straży przedniej – 0,80% , nieco mniej w brygadzie kawalerii narodowej – 0,70%. Najmniej medyków w 1792 roku przewidziano dla kawalerii lekkiej, jedynie 1,18% całości stanu pułku.

Co do jednostek artylerii i inżynierów, porównanie dwóch etatów wskazuje na wzrost nasycenia przedstawicielami służby zdrowia w korpusach przewidzianym w 1792 roku, gdzie chirurdzy stanowili 0,88% (artyleria) i 3,66% (inżynierowie) stanu liczbowego. Wcześniejszy etat przewidywał odpowiednio 0,70% i 1%.

W oddziałach piechoty sytuacja w obydwu etatach była bardzo podobna. Medycy pułków gwardii pieszej JKM i piechoty (1792 r.) stanowili 0,69%, w każdym z przypadków. Bardzo zbliżony był procentowy udział felczerów w regimencie piechoty (1789 r.) 0, 60% ogólnej liczby. Najbardziej nasycony medykami były zaś batalion strzelców (1792 r.), gdzie ich liczebność wyniosła 0, 94% całości stanu.

Reasumując, większe środki na zatrudnienie medyków, aż o 31 294 złote, przewidywał etat z 1792 roku, tak duża różnica wynikała m.in. z faktu pojawie-

⁹⁰ S. Wojtkowiak, op. cit., s. 26–27; F. Giedroyc, *Służba zdrowia...*, s. 345–348; *Zarys dziejów chirurgii polskiej*, red. W. Noszczyk, Warszawa 2011, s. 236; L. Gąsiorowski, op. cit., s. 45–46.

nia się przedstawiciele służby medycznej w sztabie generalnym. Liczba medyków była większa także w drugim z omawianych komputów. W sztabach większości jednostek wymienionych w 1792 roku pojawiało się po dwóch, czasem nawet trzech medyków, podczas gdy etat z 1789 roku przewidywał tylko jednego felczera w sztabie. Liczba konowałów pozostała niezmienna, nadal przypisani byli do sztabu, ale ich płace wzrosły, zrównując się w 1792 roku z żołdem chirurgów, a czasami nawet, jak było przypadku konowała przypisanego do pułku gwardii konnej JKM, przewyższając je. Sumy przeznaczane na medycynę i lazaret były wyższe również w 1792 roku, tu jednak różnica nie jest aż tak duża, szczególnie jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że drugi omawiany przez nas etat obejmuje znacznie większą liczbę oddziałów.

Bibliografia

Źródła

- AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 1, 2, 5.
AGAD, tzw. Metryka Litewska, sygn VII/134.
Diariusz Sejmu Czteroletniego, sesje: 7, 44, 59, 61, 116, 130, 131, 134, 155, 192.
Volumina Legum, t. IX, Kraków 1889.

Opracowania

- Bauer K., *Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1991.
Czaja A., *Między tronem, buławą a dworem petersburskim: z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa 1988.
Gąsiorowski L., *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce, od czasów najdawniejszych aż do najnowszych*, t. 3, Poznań 1854.
Giedroyc F., *Służba zdrowia w dawnym Wojsku Polskim*, Warszawa 1927.
Giedroyc F., *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.
Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
Górski K., *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893.
Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. I, Kraków 1880.
Konopka S., *Michał Bergonzoni, wykładowca Szkoły Chirurgicznej Warszawskiej, general sztabśmedyk Wojska Polskiego i zasłużony członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie (w 150 rocznicę jego zgonu)*, Warszawa 1969.
Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. V, Kraków 1897.
Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. III, Lwów – Warszawa – Kraków 1923.
Kukiel M., *Zarys dziejów wojskowości w Polsce*, Kraków 1929.
Leśnodorski B., *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951.
Łojek J., *Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787–1792*, Lublin 1986.
Piegzik M.A., *Problem reformy armii Rzeczypospolitej w dobie Sejmu Czteroletniego*, Zabrze 2016.
Płonka-Syroka B., *Recepcja doktryn medycznych przelomu XVIII i XIX wieku w polskich ośrodkach akademickich, w latach 1784–1863*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990.

- Ratajczyk L., *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa 1975.
- Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957.
- Smoleński W., *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897.
- Srogosz T., *Pomoc weteranom, rannym i chorym w latach 1806–1807*, Częstochowa 2001.
- Stroynowski A., *Hetmani koronni na sejmach stanisławowskich*, [w:] *Silva rerum antiqarum. Księga pamiątkowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Bartłomiejowi Szynclerowi*, pod red. R.W. Szweda, Częstochowa 2009.
- Sułek Z., *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, pod red. J. Sikorskiego, Warszawa 1966.
- Szczygielski W., *Debata parlamentarna nad wyłonieniem składu Komisji Wojskowej*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2011, R. X, nr 1.
- Trąbski M., *Pulki przedniej straży wojska koronnego w latach 1768–1794*, Zabrze 2012.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wojtkowiak S., *Lancet i karabin. Dzieje szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim*, Warszawa 1973.
- Życiński S., *Reforma wojskowa na Sejmie Czteroletnim 1788–1792 i jej uwarunkowania polityczne*, Szczecin 1992.

Medical Service in Positionsof the Polish Army of 1789 and 1792

Summary

The subject of the article is the shape of the medical service, which gave it two posts created during the parliamentary sitting of the Great Sejm, and adopted on October 8, 1789 and May 22, 1792 respectively. The author focused on the financial resources allocated to physicians and funds necessary for treatment as well as on the number of sanitary services. As well as the number of physicians. The information obtained from the sources analysis allowed us to determine the size of the medical care planned in the army of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Health Service, eighteenth century, army, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Słowa kluczowe: służba zdrowia, osiemnasty wiek, wojsko, Rzeczypospolita.